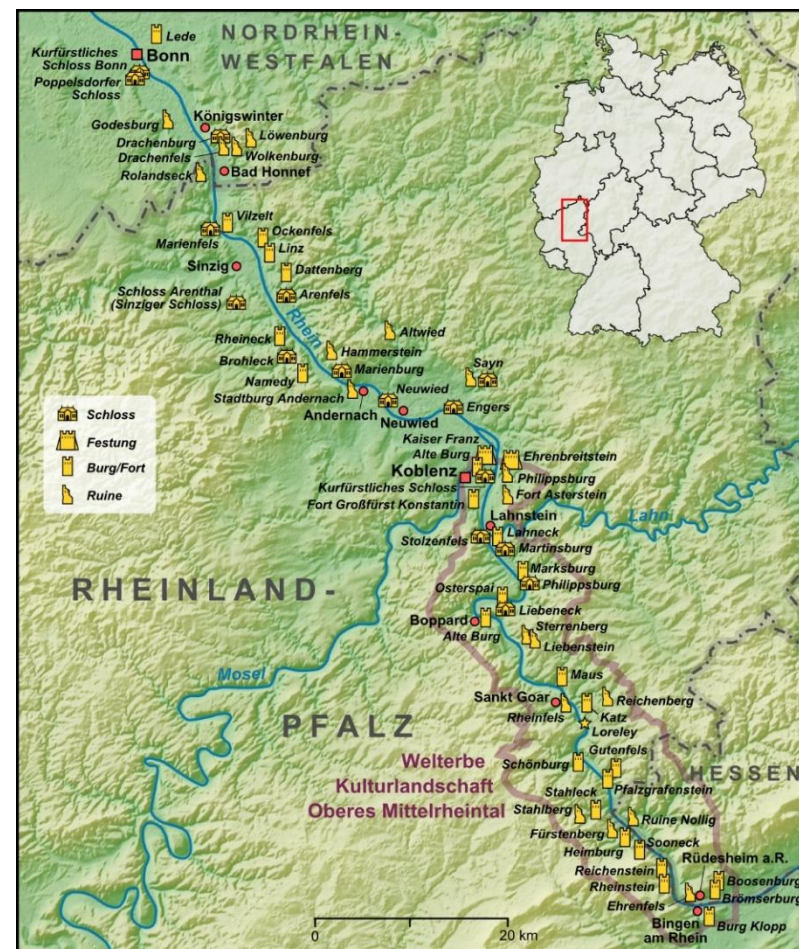

IN DE SAGENWERELD

VERHALEN VAN DE RIJN

Sagen spelen zich af op een bekende plaats en een bekend moment in de tijd. Vaak werden ze eeuwen mondeling overgeleverd alvorens te worden opgetekend. Ze reppen soms van bovennatuurlijke elementen, zoals tovenarij en goden, en hebben een historische kern. Ze staan tegenover de sprookjes, die qua tijd en plaats juist onbestemd zijn.

Een beroemde sage is het *Nibelungenlied*. Dat gaat over gebeurtenissen aan het Bourgondische hof, toen gevestigd in Worms, na de aankomst van de onoverwinnelijke prins Siegfried, drakendoder en bewaker van de schat van de Nibelung. Deze sage is door Richard Wagner bewerkt tot een reeks van vier opera's, in de volgorde *Das Rheingold*, *Die Walküre*, *Siegfried* en *Götterdämmerung*. Maar in het stroomgebied van de Rijn zijn nog vele andere sagen uit de middeleeuwen bewaard gebleven. Ons eigen ridderverhaal *Karel en Elegast* kan ertoe gerekend worden (*het was op enen avontstonde dat Karel slapen begonde Tengelem op den Rijn*), want Ingelheim, niet ver van Mainz, ligt hier ook.

Burchten en ruïnes langs de Rijn, boven en onder Koblenz. Vanaf links komt de Moezel, vanaf rechts de Lahn. Dit *Oberes Mittelrheintal* is een UNESCO *Welterbe Kulturlandschaft* sedert 2002.

Een regio vol werelderfgoed

Omdat de Rijn een mooie grens is om machtsgebieden van elkaar te scheiden, al sedert de Romeinse tijd, zijn de oevers bezaaid met burchten en kastelen, waarvan

er vele een ruïne zijn. We kunnen het verzamelen van topografische prentbriefkaarten hier combineren met de sagenwereld. Als leidraad neem ik *Die schönsten Sagen des Rheins* (1930) van Wilhelm Ruland. Daarin worden er 27 kort verteld:

- 1 Worms, Die Nibelungen
- 2 Mainz, Heinrich Frauenlob
- 3 Mainz, Bischof Willigis
- 4 Frankfurt a.M., Der Schelm von Bergen
- 5 Kloster Eberbach, Die Weinzungen
- 6 Johannisberg, Der Johannisberger
- 7 Ingelheim, Eginhard und Emma
- 8 Rudesheim, Die Brömserburg
- 9 Bingen, Der Mäuseturm
- 10 Burg Rheinstein, Die Brautwerbung
- 11 Ruine Sooneck, Der blinde Schütz
- 12 Caub, Die Pfalz
- 13 Die Loreley
- 14 Sterrenberg und Liebenstein, Die feindlichen Brüder
- 15 Die Marksburg, Das Hochzeitsfest
- 16 Burg Lahneck, Die Tempelritter
- 17 Andernach, Genoveva
- 18 Burg Hammerstein, Der töchterreiche Ritter
- 19 Rolandseck, Ritter Roland
- 20 Der Drachenfels, die Sage vom Drachen
- 21 Das Siebengebirge, Der Mönch von Heisterbach
- 22 Köln, Richmodis von Aducht
- 23 Köln, Die Heinzelmännchen
- 24 Jan und Griet
- 25 Aachen, Der Ring der Fastrada
- 26 Cleve, Der Schwanenritter
- 27 Xanten, Siegfried

Van deze 27 heb ik er drie elders besproken als opera en/of volksboek 1, 26 en 27). Ze zijn bekend genoeg. Ook de Loreley (13), ridder Roeland (19), de heilige Genoveva (17) en Jan van Werth (24) sla ik om verschillende redenen over. (De laatste kwam niet uit het Limburgse Weert.) De resterende 20 vat ik kort samen, waarbij ik hier en daar karakteristieke fragmenten uit de anonieme vertaling van rond 1930 heb benut.

2 Mainz, Frauenlob

Dit was een domheer in Mainz, rond 1300, die tevens dichter en zanger was. 'Frauenlob' was zijn artiestennaam en zijn roeping als kunstenaar. Na zijn overlijden maakten de tranen der vrouwen heel de

kerkvloer nat en op zijn graftombe legt een vrouwenfiguur in sneeuwwit marmer nog heden een krans.

3 Mainz, bisschop Willigis

Hij werd in 975 door keizer Otto II benoemd tot aartsbisschop van Mainz. Zelf van eenvoudige komaf, was hij geliefd bij het volk, maar de geestelijke elite bespotten hem door wagenwielen op zijn kerk te laten kladden. Hij liet toen door een schilder zulke wielen als wit in een rood vlak aanbrengen, plus de tekst *Willigis, Willigis, bedenk hoe laag je afkomst is!* Sindsdien hebben alle bisschoppen van Mainz witte wielen in een rood veld in hun wapen.

4 Frankfurt, de schelm van Bergen

Een geheimzinnige ridder in het zwart danst tijdens een feest met de keizerin, wel drie keer zelfs, tot het moment dat eenieder zijn masker moet afdoen. De ridder doet het met grote tegenzin. Enkele hellebaardiers herkennen hem als de beul van Bergen! De keizer vond dat zijn vrouw en de kroon zwaar beledigd waren. De man werpt zich op zijn knieën en erkent de smaad, maar weet een oplossing: sla me tot ridder, dan is er geen sprake meer van smaad. De keizer vindt dat deze raad van verstand getuigt, en zijn optreden van moed, en maakt hem ridder, maar hij moet zich voortaan de Schelm van Bergen noemen.

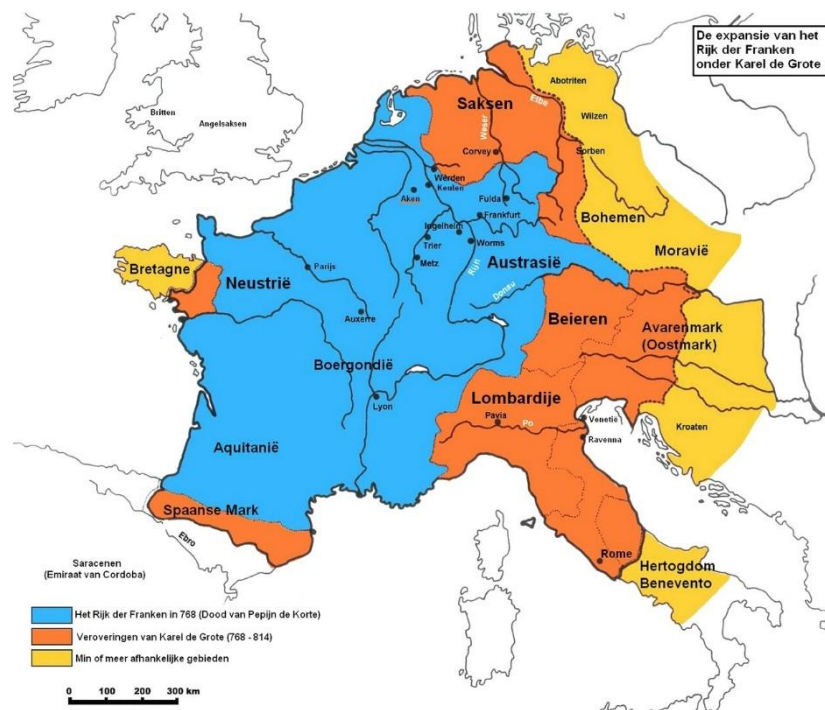
5 Kloster Eberbach, de fijnproevers

Twee monniken uit de eerbiedwaardige abdij Eberbach nabij Eltville menen bij het proeven van een nieuwe oogst een licht bijsmaakje te bespeuren - volgens de ene van metaal, volgens de andere van leer. Ze vulden een nieuwe kan uit het vat. Weer proefden ze het. Uit puur plichtsbesef vulden ze een derde kan. En een vierde. Tot slot zagen ze de bodem, en daar lag een klein sleuteltje aan een leren bandje. Dat moest broeder Keldermeester uit zijn bibberende handen zijn gevallen zonder dat hij het merkte. En toen de twee monniken enigszins waggelend naar hun cel terugkeerden waren ze ieder voor zich zeer in hun nopjes met hun verfijnde smaakzintuig.

6 Johannisberg, de Johannisberger

De koninklijkste van alle Rijnwijnen is de Johannisberger. Dat hebben we te danken aan Karel de Grote zelf. Die stond ooit in de vroege lente vanaf zijn kasteel in Ingelheim naar het landschap kijken. Er lag een dun laagje sneeuw op het Rüdeshheimer land, maar Karel zag dat dit op de Johannisberg in het zonlicht iets sneller smolt dan elders. Hij zond een vazal naar Orleans om wijnstokken te halen en Karel plantte de eerste eigenhandig in Rüdeshheim. Tijdens de derde herfst hierna kwam Karel uit Aken zelf constateren dat het een topwijn was. Dat wordt nog elk jaar gevierd.

Een aanvullende sage vermeldt dat een bezoekende abt uit Fulda op een maaltijd tracteerde. Het bleek dat geen der monniken aan de eettafel een brevier had om daar iets passends uit voor te lezen, maar ze hadden stuk voor stuk wél een kurketrekker bij de hand. De abt kon er wel om lachen.

Uitbreiding van het al bestaande Frankenrijk (blauw) onder Karel de Grote. Ingelheim ligt ten zuidoosten van Aken.

7 Ingelheim, Eginhard en Emma

Ingelheim had vroeger een marmeren palts waar Karel de Grote zich graag terugtrok met slechts enkele

getrouwen, waaronder zijn secretaris Eginhard. De jongeman was een gunsteling van Karel, maar viel met zijn damesachtig gelaat ook bij de vrouwen in de smaak. Karel vertrouwde hem de opvoeding van zijn dochter Emma toe, kind van Ghismonda, wier felle, ravenzwarte Italische ogen ze had. De twee werden verliefd. Karel had dat kunnen voorzien. Hun liefde bleef kuis, maar ze hadden de schijn tegen zich.

Tijdens een herfstnacht was Eginhard weer bij zijn pupil, maar toen hij wilde weggaan zag hij dat er sneeuw was gevallen. Hoe kon hij ongemerkt bij zijn eigen kamer komen? Liefde maakt vindingrijk: het meisje nam hem op haar schouder en droeg hem naar de overkant van de binnenhof. In de sneeuw waren slechts de sporen van twee voetjes te zien.

Maar Karel zag dit vanuit zijn slaapkamer. Hij herkende zijn dochter Emma en Eginhard. Woede en verdriet streden om voorrang, maar hij beheerste zich. De volgende ochtend riep hij zijn vertrouwelingen bij elkaar. ‘Wat verdient een prinses die ’s nachts een man toelaat in haar vertrekken?’ vroeg hij. Eginhard trok bleek weg. Dat was dus duidelijk. ‘Bij liefde van een zwakke vrouw wordt mildheid aanbevolen,’ zei iemand. ‘En wat verdient een gunsteling die in de vertrekken van een prinses binnensluipt?’ Nu was het Eginhard zelf die zei: ‘De dood, mijn heer.’ Dat riep bij Karel een stille bewondering op. Zijn toorn smolt weg. Hij verliet de zaal en wenkte Eginhard dat hij hem moest volgen. In zijn werkkamer kwam Emma binnen,

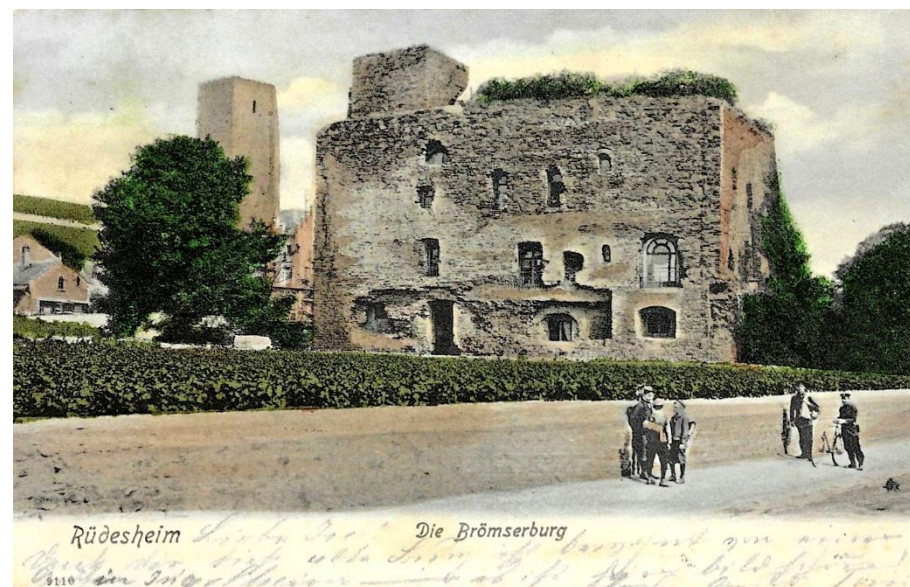
ze begreep meteen alles. ‘Genade, vader!’ smeekte ze. ‘Omdat jullie verliefd zijn, wil ik jullie niet scheiden,’ zei Karel. ‘Een priester zal jullie verbinden en morgen zijn jullie niet meer hier.’

Jaren gingen voorbij. De keizer werd door troebele dromen geplaagd. Vaak dacht hij terug aan zijn jonge secretaris. Hoe enthousiast had die steeds de oude heldengedichten voorgedragen! Dan zag Karel voor zijn geestesoog dat hijzelfs steeds een meisje met zwarte ogen naast zich had zitten, zijn Emma, van wie de ogen zich soms met tranen vulden.

Op een dag is de oud geworden Karel verdwaald tijdens een jachtpartij in het Odenwald, bij de oever van de Main. De nacht begint te vallen. De eerste sterren zijn te zien. Op een steenworp van de rivier ziet hij het licht van een venster. Uit de hut komt een man naar buiten. Karel noemt zijn naam niet en vraagt onderdak voor de nacht. De man siddert bij het horen van zijn stem, maar laat hem binnen. Daar zit een vrouw met een kind op haar schoot. Ze verdwijnt in een aangrenzende kamer om haar emotie te verdoezelen. Karel gaat zitten, steunt zijn hoofd met zijn handen, zwijgt. Slaapt hij? Nee, hij heeft weer troebele dromen. Dan rukt een kinderstem hem uit die wereld los. Een engeltje van een jaar of vijf komt hem welterusten wensen. Ze zegt dat ze Emma heet. Karel pakt haar op en kust haar voorhoofd. De man en zijn vrouw werpen zich aan zijn voeten en smeken om vergiffenis.

‘Emma, Eginhard!’ roept Karel, ‘gezegend de plek waar ik jullie heb hervonden!’

Vrede alom. Karel schonk het tweetal de burcht Ingelheim. Op de plek van de hut liet hij een klooster bouwen, later kwam er een stadje dat hij Seligenstadt noemde. Zo heet het nog. In de kerk is het gezamenlijke graf van Emma en Eginhard te zien.

De Brömserburg, kaart uit 1904.

8 Rudesheim, de Brömserburg

In de Dom van Spiers riep keizer Koenraad III honderden ridders op [in 1189] tot een kruistocht naar het Heilige Land. Onder hen bevond zich Hans Brömser, de laatste van zijn geslacht, heer van de

Niederburg bij Rüdesheim. Hij was weduwnaar en had slechts één kind, Mechtild, dus niets weerhield hem.

Vele ridders kwamen om in die verre landen. Ridder Brömser viel in handen van de Turken. De Pascha behandelde zijn gevangenen als slaven. Op een moment van uiterste wanhoop deed Brömser een plechtige belofte: 'Heer, als ik mijn vrijheid herwin, bestem ik mijn dochter voor een klooster.' En hij heeft die heilige eed tot drie keer toe herhaald.

Op een goede dag werd hij door andere kruisvaarders in Syrië bevrijd en hij zette zijn ridderlijke strijd tegen de heidenen voort. Thuis, in het gastkasteel Felsenburg, had de dochter keurig op de terugkeer van haar vader gewacht. En opeens was hij terug in het Rijnland. De nu zeventienjarige Mechtild omhelsde hem liefdevol. Naast haar stond de erfzoon van Falkenstein, die hem respectvol begroette als 'vader'. Dat wierp een schaduw over zijn vreugde. Er volgde een feest waarin de gasten oorlogsverhalen en andere avonturen deelden, en Brömser bekende tenslotte wat hij in zijn donkerste uur aan God had beloofd. Mechtild viel flauw en de jonge Falkenstein bezwoer dat zij de zijne was en altijd zou blijven.

De burchtheer van Felsenburg zelf zei toen op ernstige toon dat ze aan de hemel was beloofd, en niet aan jou, zoon. In haar slaapkamer was Mechtild ten prooi aan wanhoop. Ten slotte verdween ze met een kaars in de hand naar de zolder om daar vanuit een venster naar de burcht van haar geliefde te staren. Het

was een nacht zonder sterren, er waaide een herfststorm. Er klonk toen een korte, schrille kreet. Was het de wind of een mens? En was er dan vanaf de hoogte van de Brömserburg iemand in het water van de Rijn gestort?

De ochtend erna straalde de zon, maar nergens werd de dochter van de burgheer gevonden. Verderop werd echter het lichaam van een meisje uit het water gehaald. Ze had haar ogen dicht. Een stoet van rouwenden begaf zich naar het kasteel en Hans Brömser begroef zijn betraande gezicht in de sneeuw-witte lijkwade. Ter wille van de zielenrust van zijn dochter, die de kloosterregel niet had willen aannemen, deed hij een nieuwe belofte. Hij zou een kerkje bouwen op de heuvel naast zijn burcht. Daarna trok hij zich terug tot zijn dochter begraven was. Er verliepen maanden, er werd geen kapel gebouwd. Steeds radicaler zonderde Brömser zich van de wereld af. Toen verscheen een van zijn knechten bij hem, die een portret van de Maagd Maria toonde, dat hij tijdens het ploegen op de helling had gevonden. 'Gods Nood!' had het drie keer geroepen. Dat herinnerde Brömser aan zijn gelofte, en nu liet hij het kerkje meteen bouwen. Dat heet nog steeds Gods Nood.

9 Bingen, de Muizentoren

Onder Bingen ligt op een eilandje een vestingtoren, waaraan de naam Hatto verbonden is, een aarts-

bisschop van Mainz [rond het jaar 900; de bisschop hier was tevens keurvorst en wel de belangrijkste van het Roomse rijk]. Dat was een tiran die zijn onderdanen uitzoog. Vanuit de toren onderwierp hij de hele scheepvaart aan een hoge tol. Ooit teisterde een misoogst het land. Het zaad verdorde, alles werd duur. De aartsbisschop had graanvoorraden, maar ondanks de hongersnood hield hij de prijzen hoog.

Op een dag drong een menigte zijn paleis binnen. Hij zat met gasten aan tafel en klaagde over bedelaars. Huichelachtig beloofde hij het volk nu dat ze in een schuur buiten de stad graan konden halen en hun vreugdekreten bespote hij als het piepen van muizen. Maar toen iedereen in de schuur was liet hij deze in brand steken. 'Zo zijn we van alle bedelaars verlost. Laat de muizen mij maar opvreten als het niet waar is,' beweerde hij.

Maar de hemel strafte hem ongenadig, want duizenden korenmuizen vluchtten uit de brandende schuur en trokken naar het paleis van de bisschop. De vloed was niet te stoppen en de tiran herkende Gods hand in deze aanval. Hij probeerde per schip aan de muizenlegioenen te ontkomen, maar zelfs in het water zetten ze hem na. Bij de tol van Bingen gekomen, waar hij in de toren veilig meende te zijn, wist het leger van knaagdieren hem zelfs binnen te bereiken. Ook een gebarricadeerde deur hielp niet, en de bisschop kon zijn leven na drie dagen alleen redden door zijn ziel aan de duivel te beloven. Dit is wat de sage beweert.

De geschiedenis oordeelt milder. De oude bronnen noemen Hatto I slechts 'heerszuchtig'. Het was geen toeval dat Mainz het eerste aartsbisdom in het Roomse rijk werd [officieel in 996].

Burg Rheinstein, ongelopen kaart (ca 1905).

10 Burg Rheinstein, het huwelijksaanzoek

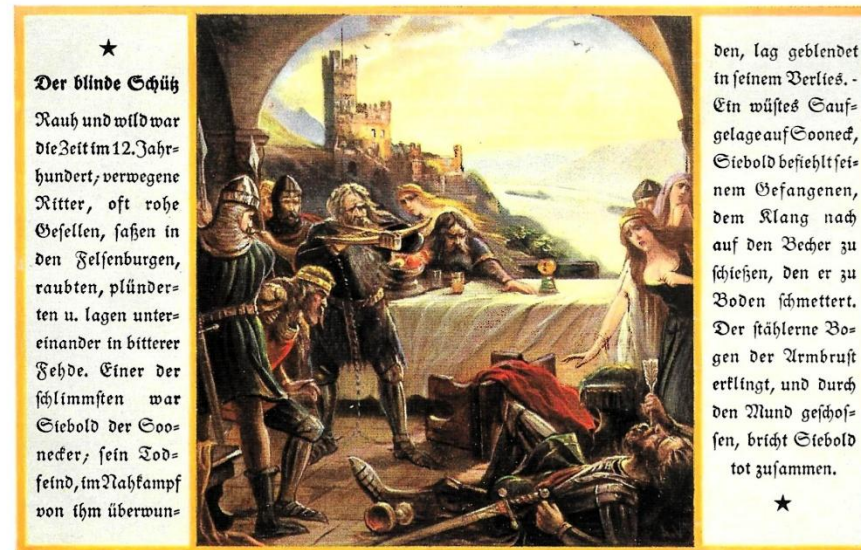
Op Rheinstein woonde een strijdlustige ridder, Diethelm, die van een zijner rooftochten de schone Jutta had meegenomen. Deze maakte van de ruwe vechtersbaas een nette ridder die niet meer roofde, en als dank vroeg hij haar ten huweijk. Haar eerste bevalling werd echter meteen haar dood. Hun dochtertje, Gerda, groeide op tot haar schone evenbeeld en vrijers stonden voor haar in de rij. Diethelm was echter streng

en niemand vond genade in zijn ogen. Alleen Helmbrecht, de erfzoon van de Sternburg, viel in de smaak bij het meisje en haar vader. Na een toernooi verklaarde hij haar zijn liefde. Hij belastte enkele dagen later zijn oom Gunzelin van Reichenstein met het officiële aanzoek. Deze oom echter was wel oud, maar nog vol gemene streken en hij deed het aanzoek namens zichzelf. Gerda's vader gaf deze ridder uit een voornaam en rijk geslacht meteen het jawoord. Tot beiders verrassing wilde de dochter hier niets van weten. Papa hield voet bij stuk, want hij had de heer van Reichenstein zijn woord gegeven.

Zo naderde de dag dat Gunzelin zijn bruid kwam halen. De zachtmoedige Gerda had zich in het onvermijdelijke geschikt. Het gezelschap begaf zich naar de Clemenskapel op een naburige heuvel. Dan komt er opeens een zwerm paardenvliegen uit de struiken. Ze steken het paard waarop de bleke bruid rijdt. Het dier slaat op hol en verdwijnt uit het zicht. De bruidegom jaagt haar dapper na, maar zijn paard stort van het smalle pad in de diepte. Gunzelin overleeft het niet. De oude Diethelm had evenmin geluk, want zijn paard trapte hem een gebroken scheenbeen. Ook hij werd weggedragen.

Het hollende paard met de bewusteloze bruid was inmiddels na een scherpe bocht tot staan gebracht door haar jonge aanbieder, die de stoet in het geheim had willen volgen. De heer van Rheinstein heeft de geliefden hierna alsnog zijn zegen gegeven. Hun

gebeente rust in de Clemenskapel, en Rheinstein prijkt even schoon als weleer op de steile rotshelling.

De blinde schutter, ongelopen kaart (ca 1905). Burg Sooneck.

11 Ruïne Sooneck, de blinde schutter

Op de rotsburcht Sooneck viert de gevaarlijke roofridder Siebold een orgie. In de zaal vermaken zwaar opgemaakte lichte vrouwen zich met beschonken mannen. De dronken gastheer belooft de feestvierders extra vermaak door een beest uit zijn kerkers te laten zien. Er werd een man met een baard en een woeste hardos binnengebracht, wiens oogkassen in het vermoeide gelaat leeg bleken. 'Dit was ooit Hans Velt van Fürsteneck, de beste schutter van de hele Rijn,' snoefde Siebold, 'maar ik heb hem verslagen.'

‘Ik bloedde uit dertien wonden en lag zonder helm en met gespleten schild op de grond,’ zei de man met een grafstem.

‘Uit medelijden liet ik hem slechts de ogen uit steken,’ vervolgde Siebold. ‘Ridderlijkheid bestaat hier nog. Men beweert dat je ook nu nog een mikpunt met je pijl kunt treffen. Als je dat bewijst, laat ik je vrij.’

‘Liever was ik dood,’ zei de blinde, maar toen klaarde zijn gezicht op en hij vroeg pijl en boog. ‘Mik op het geluid,’ droeg Siebold hem op, en hij liet een zilveren beker op de vloer vallen. En meteen trof een pijl hem dodelijk in zijn mond.

De gasten stoven paniekerig uiteen en de getrouwen van Siebold knielden neer voor een gebed.

12 Caub, de Palts

Op een rotseilandje onder Caub ligt de oude vesting Palts. Lang geleden, onder Roodbaard [12de eeuw], leefden hier de vrouw en de dochter van paltsgraaf Koenraad in ballingschap. De dochter zou zijn erfgename zijn en velen, zelfs graven en hertogen, dongen om haar hand. Maar Agnes zelf begeerde een jonge ridder van Brunswijk, en haar moeder steunde dat. Maar deze hertog van Brunswijk, een van de moedigste ridders van het land, was geen familie van de keizer [hij behoorde tot de Welfen, de keizer tot de Staufen], dus paltsgraaf Koenraad had een probleem. Daarom liet hij de Palts opknappen en moderniseren, waarna hij er zijn vrouw en dochter naar toe stuurde. Hier moesten ze wonen, tot Agnes van de Brunswijker afzag. Maar hij had buiten de kracht van de liefde gerekend, want incognito verscheen de vermetele hertog van Brunswijk zelf in de vesting en vroeg de paltsgravin om hulp.

Die liet de volgende dag een priester komen om het huwelijk te sluiten. Er verliepen maanden van stil geluk, maar toen verscheen de paltsgraaf zelf weer in het kasteel. Zijn vrouw en dochter hebben hem het geheim onthuld. Hij ontstak in vreselijke toorn, maar uiteindelijk hebben ze zich verzoend. Paltsgraaf Koenraad is naar het hof van Roodbaard in Spiers gegaan. Deze reageerde positief. Hij prees Koenraads inspanning om de relatie tussen de Staufen en de Welfen te

Die Pfalz, kaart uit 1903 (Rheinische Burgen und Sagen).

verbeteren, en werd zelfs de peetvader van het kindje dat in aantocht was.

De vijandige broeders, schilderij van E. Krupa-Krupinski. Kaart uit 1920.

14 Sterrenberg en Liebenstein, de vijandige broeders

In de middeleeuwen was de Sterrenberg boven Boppard een van de mooiste kastelen aan de Rijn. Toen Koenraad van de Staufen tot keizer was gekozen woonde daar een oude strijdmakker van de keizer met twee zonen. Hij was weduwnaar en de sfeer in het kasteel was somber. Een verre verwant was gestorven en had hem zijn enige kind, Angela, in voogdij

gegeven. Er kwam weer zonlicht in de burcht en natuurlijk werden beide broers verliefd op haar.

Dat baarde de vader enige zorg. Hij hield van beide jongens, maar iets meer van de oudste, Hendrik, die qua zachtmoedigheid op zijn moeder leek. De andere zoon, Koenraad, scheen met zijn vurigheid meer indruk op Agnes te maken dan de bedeesde Hendrik. Maar ook zijn genegenheid ontging haar niet.

Toen kwam Bernhard van Clairvaux uit Frankrijk oproepen tot een nieuwe kruistocht. Hendrik besloot mee te gaan, maar ook de naar roem dorstende Koenraad lokte dat avontuur. De vader en de verloofde smeekten de broers om niet te gaan. Hendrik gaf toe en bleef bij zijn vader, maar Koenraad ging toch op kruistocht en verliet Angela.

Angela voelde zich bedrogen en hechtte zich steeds meer aan Hendrik, maar die bewaarde afstand, want dat was hij Koenraad verschuldigd. De vader zag Hendrik en Angela al samen voor een voortzetting van de dynastie zorgen, maar als hij aan zijn zoon in het Heilige Land dacht brak hij die dromen meteen af. Tegenover de burcht liet hij een tweede vesting bouwen, Liebenstein, bestemd voor Koenraad.

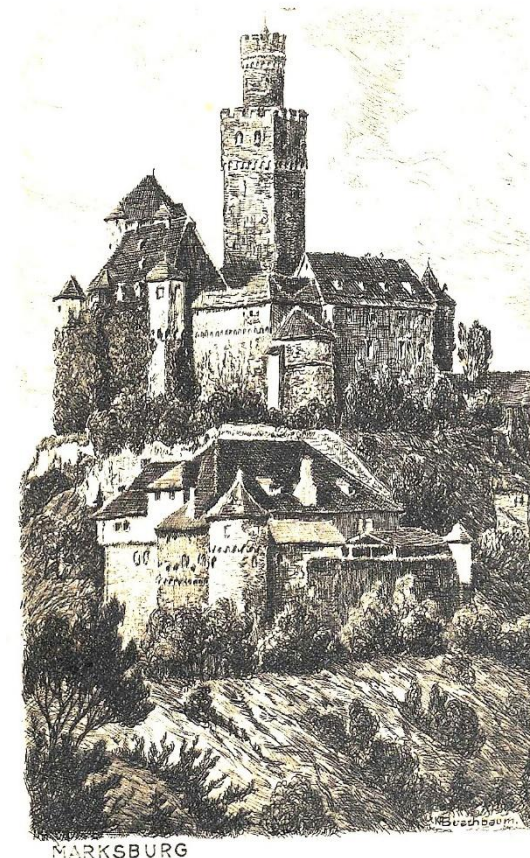
Toen de kruistocht was afgelopen ging het gerucht dat Koenraad ver weg met een Griekse vrouw was getrouwd. Hendrik geloofde het niet en Angela zelf was sprakeloos. Maar op een dag kwam er een schip over de Rijn waarop een ridder stond, met een schone vrouw die zich tegen hem aan vlijde. Ze werden

naar de Liebenstein verwezen, die nu hun eigendom was, en Hendrik liet weten dat hij Koenraad alleen met een zwaard in de hand wilde ontmoeten, omdat hij zijn verloofde in de steek had gelaten.

Er volgde een zwaardgevecht op leven en dood, maar daaraan werd een einde gemaakt door een witsgluierde dame, Angela zelf, die zich tussen de strijders wierp en waarschuwde tegen broedermoord. Ze zei dat ze nu meteen in een klooster ging en voor hen beiden zou bidden. De twee lieten hun wapens zakken. Koenraad durfde Angela niet aan te kijken, maar Hendrik nam de huilende jonkvrouw bij de hand en leidde haar weg. 'Dank, zuster,' fluisterde hij. 'Kom, de trouweloze verdient je tranen niet.'

Tussen de twee vestingen verscheen in enkele maanden een dikke muur. In Liebenstein vierde de Griekse echtgenote grote feesten met de edelen uit het Rijngebied, maar in de Sterrenberg heerste droefheid. Hendrik kwijnde weg en overleed enkele maanden later als monnik in een klooster, juist toen de klokken van het klooster Mariënburg, op een uur gaans, de dood van Angela verkondigden. En de heer van Liebenstein stortte zich uit schaamte van de tinnen van zijn veste, nadat zijn Griekse vrouw hem had bedrogen met een ridder die te gast was.

De burchten vervielen aan de ridder Brömser van Rüdesheim en zijn reeds lang vervallen. Maar bij volle maan hoort men in een zomernacht soms de zwaarden van de vijandige broers nog kletteren.

Kaart uit 1927.

15 De Marksburg, het bruiloftsfeest

Ten tijde van Rooms-koning Rudolf van Habsburg [13de eeuw] woonde het machtige riddersgeslacht der Eppensteins in de rotsburcht Brubach. Daar was Elisabeth, de dochter van graaf Eberhard, een begeerlijke bruid. Zij had zich in het geheim verbonden aan ridder Siegbert

van Lahneck. Deze werd door koning Rudolf opgeroepen voor zijn oorlog tegen Bohemen. Maanden gingen voorbij en Elisabeth vernam niets van hem. De burggraaf van Lahneck was gestorven en het oude kasteel wachtte op zijn nieuwe gebieder. In de oorlog met Bohemen was een grote veldslag gewonnen. Veel ridders waren gesneuveld, maar het lot van Siegbert was nog onbekend.

Schloss Laneck, kaart uit 1919.

Op een herfstdag meldde zich een jonge edelman bij Lahneck, die zich graaf Rochus van Andechs noemde. Hij was een neef van Siegbert, naast wie hij gevochten had. Als neef maakte hij nu aanspraak op Lahneck. De slotvoogd begroette en erkende hem. De boodschap bereikte ook de burcht Brubach. Elisabeth daar was

ontroostbaar. Kort daarna meldde zich een nieuwe slotpriester, door de graaf benoemd. Het was broeder Marcus, wiens armoedige verschijning toch een edele afkomst liet herkennen. Elisabeth was onder de indruk van zijn geleerdheid en vergat haar verdriet. Marcus werd verliefd op haar, maar vocht tegen de verleiding.

Toen kwam Rochus van Andechs op bezoek bij de graaf. Elisabeth viel voor zijn charme en hij vroeg haar hand. Na enige aarzeling gaf ze toe. Iedereen blij, behalve Marcus. Hij en Rochus hadden een hekel aan elkaar. De burchtkapel zou worden ingewijd door dit huwelijk. Broeder Marcus zou Elisabeth met de gehate ridder in de echt verbinden. Maar toen werd zijn cel opeens verlicht en verscheen de evangelist Marcus persoonlijk. Hij gaf de broeder een klein kruisbeeld en zei: 'Bezweer hiermee het boze, want Rochus van Andechs is niemand minder dan de Duivel zelf.'

De volgende dag schreed Elisabeth naast haar bruidegom door de kapel, maar vlak voor het altaar sprong Marcus naar voren en hield Rochus het kruisbeeld voor. Die stortte neer, de vloer spleet zich en Rochus verdween in de diepte. Hij wilde zijn bruid met zich mee sleuren, maar Marcus verhinderde het. In een bovenaards licht verscheen toen de heilige Marcus weer, nu met een zwaard in de hand. Hij beschermde de graaf, de bruid en de monnik. Alle gasten vielen op hun knieën. De monnik herdoopte de kapel naar sint Marcus en graaf Eberhard noemde Brubach voortaan

de Marcusburcht (in de volksmond Marksburg). Elisabeth ging in een klooster.

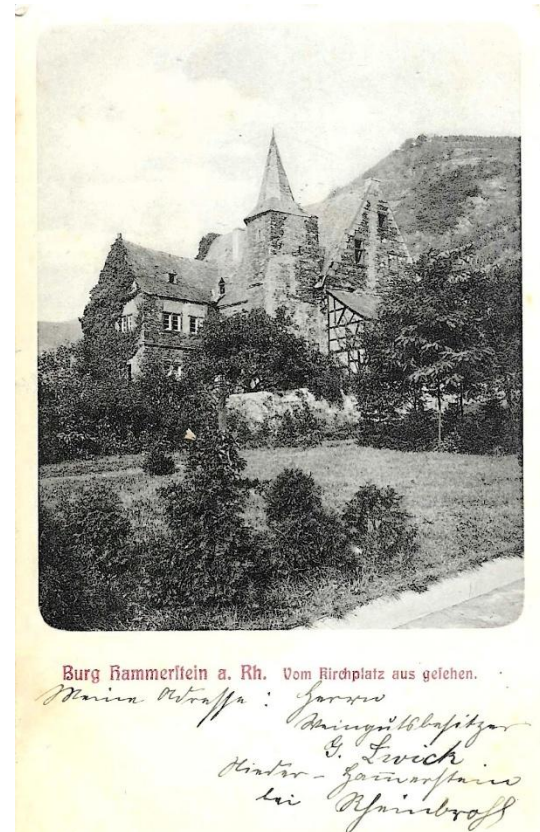
Een jaar later keerde Siegbert van Lahneck alsnog uit de oorlog terug. De slotvoogd verwonderde zich, maar heette hem welkom en vertelde hem met tegenzin wat er met Elisabeth van Eppenstein was gebeurd en dat ze in een klooster was getreden. De volgende dag vonden boeren het lichaam van ridder Siegbert aan de voet van de rotsberg. Die heet nog steeds 'Rittersturz'.

16 Burg Lahneck, de tempeliers

Tegenover Koblenz verheft zich de burcht Lahneck, die door de tempeliers gebouwd zou zijn. Deze kruisridders hadden hun hoofdkwartier in Jeruzalem. De rijkdom van die orde werd hun ondergang, nadat de Franse koning Filips de Schone met valse argumenten van de paus hun opheffing gedaan had gekregen en de grootmeester met vijftig volgelingen op de brandstapel was gezet. Ook elders werden de tempeliers fel vervolgd. Op het trotse Lahneck, waar er twaalf woonden, richtte zich begerig de blik van de aartsbisschop van Mainz [de keurvorst]. Deze Peter van Aspelt had van de paus in Avignon hiertoe een vrijbrief gekregen. De twaalf moesten zich overgeven, anders zouden ze terechtgesteld worden.

De oudste tempelier gaf te kennen dat ze tot hun dood zouden vechten en niet als ketters beschouwd

wilden worden. Zo begon een ongelijke strijd tegen de tempeliers in hun witte mantel met een bloedrood kruis erop. Op het laatst was alleen hun grijze leider nog in leven. Met zijn bebloede zwaard stond hij tussen zijn dode volgelingen. De bisschop, getroffen door zijn heldenmoed, vroeg hem zich over te geven, maar de tempelier stortte zich nogmaals op zijn vijanden. Over het lijk van deze held namen de Mainzers bezit van de burcht. Dat bleef drie eeuwen zo.

Burg Hammerstein, kaart uit 1908.

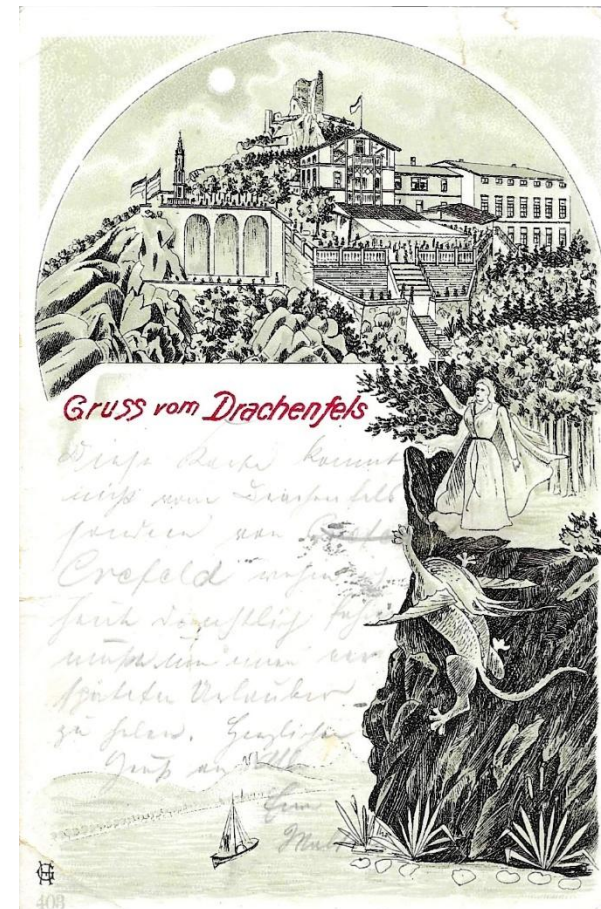
18 Burcht Hammerstein, de ridder met de vele dochters

Wolf van Hammerstein, die keizer Hendrik IV nog op zijn tocht naar Canossa had begeleid, woonde met zes dochters in de rijksvesting Hammerstein. Zij aanbaden hun bejaarde vader, maar het kwelde hem dat hij geen zoon had en dat maakte hem nors.

Op een avond zat hij mokkend en door jicht geplaagd bij het haardvuur, toen er twee gasten verschenen. Het waren ridders die om onderdak vroegen. Wolf herkende de stem van degene die sprak en liet zich op zijn knieën vallen. 'Hendrik, mijn heer en koning!' Deze bekende vervolgens dat hij op de vlucht was, en nog wel voor zijn zoon! Dat verhelderde als een bliksemstraal de geest van Wolf, de gastheer. Hij werd omringd door liefhebbende dochters, en nu pas beseftte hij dat. Sprakeloos stak hij zijn handen naar hen uit, om alles goed te maken, en hij voelde hun dankbare tranen.

De keizer zag het en prees hem gelukkig. 'En morgen moet ik met de weinige getrouwen die mij gebleven zijn tegen mijn eigen bloed ten strijde trekken!'

Terwijl de ongelukkige keizer een onrustige nacht doormaakte, overlaadde de diepbewogen burchtheer zijn dochters met ongekennde liefkozingen. En hij vroeg God om vergeving voor zijn wrok omdat hij geen zoon had.

Kaart uit 1902.

20 Zevengebergte, de sage van de draak

Wie vanaf Bonn stroomafwaarts vaart ziet links al spoedig het schilderachtige Zevengebergte. Op de eerste top, de Drachenfels, troont de ruïne van een oud ridderslot. In de eerste eeuwen van onze jaartelling namen de Germanen op de linkeroever het

christendom aan, door Maternus vanuit Gallië verspreid, maar verderop bleef het Germaanse gebied heidens en vijandig aan het Romeinse rijk.

In die dagen huisde er een afschuwelijke draak in een hol, waartegen de dalbewoners zich machteloos voelden. Ze zagen de slangachtige salamander als een god en offerden hem misdadigers die veroordeeld waren. Die primitieve stam zelf zaaide dood en verderf onder hun christelijke volksgenoten. Op een dag maakten ze een schone jongedame buit, om wie twee legeraanvoerders streden. De oudste was Horsrik, een ruwe vechtersbaas, de jongste heette Rinbold, die iets minder onbeschaafd was. Hun makkers keken naar hun strijd en vuurden hen aan, tot een opperpriester tussenbeide kwam. ‘Schandalig, dit gevecht om een andergelovige! Geen van jullie zal haar bezitten, maar ter ere van Wodan zal ze bij zonsopgang aan de draak worden geofferd.’ Allen juichten dit plan toe, alleen Rinbold niet.

De volgende morgen trok een stoet de berg-helling op. Ze hadden een witte offerband om haar hoofd gewonden, waarachter verse bloemen waren gestoken, en het meisje trok medelijdende blikken. Ze bereikten een uitstekende rots waar al eerder bloed van mensenoffers had gevloeid, en bonden haar aan een aan Wodan gewijde boom. De menigte wachtte af. De jonge christin wachtte op de dood, zoals een verloofde op haar bruidegom wacht. Ze bewoog haar lippen als in een stil gebed.

Niet veel later komt de draak uit zijn hol gestoven. Zijn afschuwelijk gapende muil toont zijn dodelijke gebit en hij zwiept met zijn slangachtige staart. Het meisje trekt sidderend een gouden kruis onder haar kleding vandaan en steekt het onder aanroeping van God het monster toe. En zie, de draak blijft staan, als door de bliksem getroffen, wankelt achteruit en stort over scherpe rotspunten naar beneden. De heidenen zien het sprakeloos aan. Het meisje bedankt God en voelt hoe haar boeien worden losgemaakt en twee krachtige armen haar optillen en wegdragen. Ze zag dat het de jongste van de twee legeraanvoerders was. Deze knielde nu voor haar en kuste haar witte vingers. Het volk juichte. De priester kwam schuw het kruisbeeld bekijken. ‘Het heeft mij gered,’ zei het meisje, ‘en het zal u nog grotere wonderen openbaren.’

En zo werd aan die hele stam het christendom gebracht en voor het jonge paar werd op de rots een trotse burcht gebouwd.

21 Zevengebergte, de monnik van Heisterbach

In een dal stond het klooster Heisterbach. Het is lang geleden een ruïne geworden door oorlogsgeweld en er dwalen geesten rond van de vermoorde en verjaagde monniken. Een ervan was Gebhard, de laatste prior. Onder hen was er ook een, die uitblonk in geleerdheid en voor wie zelfs de bejaarde prior zijn hoofd boog.

Maar deze monnik werd geplaagd door een giftige twijfel aan zijn kennis en zijn geloof.

Op een ochtend zat hij te tobben over de woorden 'duizend jaren zijn de Heer als gelijk een dag' [uit het boek Petrus]. De letters van die bijbeltekst dansten voor zijn ogen. Als in trance stond hij op en liep de kloostertuin uit, het aangrenzende bos in. Hij doolde voort, op zoek naar rust voor zijn malende hersenen. Overal om zich heen hoorde hij het eeuwige geluid van de natuur en van de schepping, en opeens besepte hij ten volle dat het voor de Schepper niets uitmaakte of hij zijn schepping in zes dagen of zesduizend jaar had volbracht.

De monnik kwam uit zijn trance en hoorde in de verte de kloosterklok. Hij haast zich erheen. De kerk is van binnen al verlicht en hij neemt snel zijn plaats in, maar tot zijn verbijstering herkent hij geen van zijn medebroeders. Bleek wacht hij het einde van de psalm en de gebeden af. Dan komt de stokoude prior naar hem toe. 'Wat is je naam, vreemde broeder?' vraagt hij vriendelijk. 'Maurus,' antwoordde hij. 'Ik heb mijn gelofte gedaan voor abt Bernhard in het zesde jaar van koning Koenraads regering.' En hij zegt dat hij in het bos is ingeslapen en daarnet gewekt werd door de kloosterklok.

'Dat is bijna driehonderd jaar geleden,' zei de prior. Toen raadpleegden ze de oude kronieken van het klooster en daarin lazen ze: 'Maurus, de twijfelaar, verdween op een dag en niemand heeft nog iets over hem vernomen.' De broeders ondersteunen hem nu, want zijn gezicht is asgrauw geworden, als dat van een stervende. Met zijn laatste krachten spreekt hij de broeders toe: 'Vergeet dit exempel niet, duizend jaren zijn voor de Heer gelijk een dag. Twijfel nimmer aan Zijn woorden!'

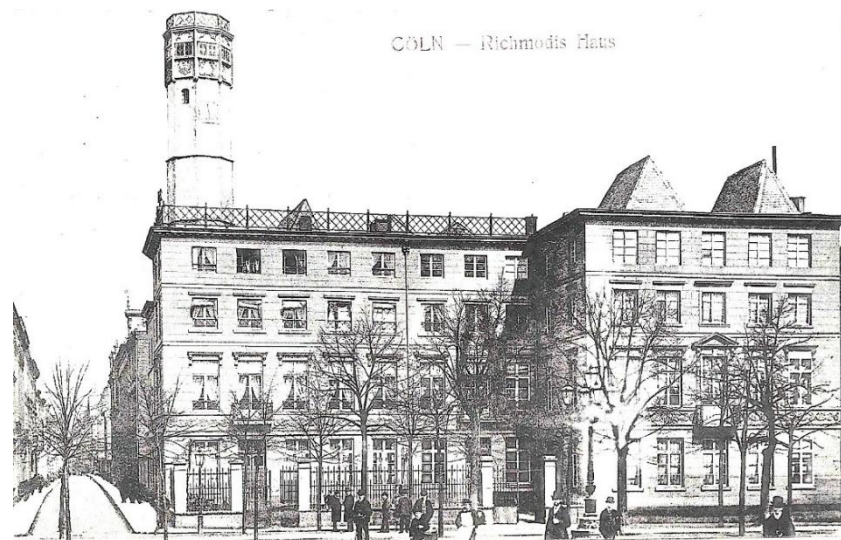
22 Keulen, Richmodis van Aducht

In het midden van de 15de eeuw werd Keulen geplaagd door de pest. De meeste doden werden niet meer afzonderlijk begraven, maar in een massagraf onder een laag aarde bedekt. Op de Nieuwmarkt bij de

Kaart uit 1922.

Apostelenkerk woonde de rijke raadsheer Mengis van Aducht. Zijn jonge vrouw viel ten prooi aan de pest en hij bracht de hele nacht door bij haar lijk. Zij was gezalft, in haar sneeuw witte bruidsjurk van enige jaren geleden gehuld, en met juwelen en bloemen versierd. Zo werd ze in de groeve op het kerkhof gelegd.

Richmodis Haus in Keulen. Kaart uit 1909. De paardenkoppen bevinden zich nu in twee vensters hoog in de achthoekige toren (hersteld in 1928), maar staan hier nog in het tweede venster van links onder de dakgoot.

Dan opent zich 's nachts een zijdeur van de kerk en sluipen twee schaduwen naar het graf, waarin deze doodgravers haar hadden gelegd. Ze wisten van de juwelen van Richmondis en bogen zich begerig over de gestalte in het witte gewaad. De ene licht de andere bij, die de ringen van haar vingers wil schuiven. Maar dan beweegt de gestalte in de kist en er klinkt een

zucht. De doodgravers vluchten weg. De begravene richt zich moeizaam op en kijkt om zich heen, ze roept met zwakke stem, niemand hoort haar. Dan begrijpt ze haar situatie: men had haar dood gewaand en begraven! Ze pakt de achtergelaten lantaarn op, verlaat de begraafplaats en doolt wankelend door de lege straten. Ze ziet dat thuis één venster nog verlicht is, de slaapkamer waarin ze haar jonge liefde had beleefd en waar ze door de ziekte geveld werd. Is haar treurende echtgenoot hier nog aanwezig?

Ze klopte hard op de deur. Een bediende keek door het luikje, zag in de schemering een spookachtig wezen, maar herkende haar stem. Hij ging zijn meester zeggen dat de doden waren opgestaan. Mengis geloofde er geen woord van, maar hoorde opeens hoefslagen op de binnenhof en de trappen. De heer van Aducht haaste zich naar buiten en zag zijn twee schimmels naar boven rennen. Daarvandaan keken ze over de raamkozijnen naar beneden en zagen even later dat hij er lachend en huilend tegelijk de vrouw omhelsde die het graf hem terug had gegeven.

Er staat op de Nieuwmarkt een oud huis, waar bij het dakvenster twee houten paardenkoppen aan deze opmerkelijke gebeurtenis herinneren.

23 Keulen, de kaboutertjes

In een goede oude tijd bestonden er welwillende dwergen die als mijnwerker, smid of juwelier de mens-

heid behulpzaam waren door voor wapens en gouden sieraden te zorgen. Ze waren aan duisternis gebonden en zijn inmiddels helemaal uit onze beschaving verjaagd. Niemand van ons heeft ze nog gezien, deze kabouters, aardmannetjes of *Heinzelmännchen*.

Maar lang geleden waren ze actief in de heilige stad Keulen, waar ze timmerlieden en andere vaklui in het verborgene hielpen. Dat overkwam bakkers, waar soms ochtendbrood al geurde op de planken eer de leerjongens ontwaakten, of slaggers, waar dampende worsten voor dag en dauw in de winkel hingen.

Zelfs kleermakers werden door hun gunst verblijd. Er was er ooit één die in zijn zittende houding (als van een Muzelman) in slaap was gevallen. Toen hipten er mannetjes op zijn tafel die met vaardige hand naaiden en pasten en streken, zodat de jas voor de burgemeester tóch op tijd klaar was. Die was daar blij mee, maar de kleermakersvrouw was stom van verbazing en zo nieuwsgierig, dat ze de volgende avond laat ging gluren hoe zoiets mogelijk was. Toen haar man al sliep, strooide ze erwten in de werkkamer [om de dwergen te laten struikelen] en ging achter de deur staan luisteren. Ze hoorde geritsel en trippelgeluiden en boze, geagiteerde stemmetjes, maar toen ze met kaarslicht de kamer binnen sprong waren de huisgeestjes allemaal verdwenen [ze waren kwaad].

Sindsdien zijn er in Keulen nooit meer kabouters gezien [en de Keulenaren moesten zelf aan het werk]. En elders evenmin. Maar in de vorm van een bron heeft

de stad deze Heinzelmännchen vereeuwigd. [Het ZDF zendt al sinds 1963 tussen de tv-reclames door tekenfilmmpjes van zes Heinzelmännchen uit, zoiets als onze Loeki de Leeuw, sinds 1972.]

Dubbele kaart uit 1902.

25 Aken, de ring van Fastrada

Karel de Grote hield tijdelijk hof in Zwitserland, nabij Zürich. Hij had daar een palts en ter plekke had hij een herdenkingszuil voor de martelaren Felix en Regula [de patronen van Zürich] laten oprichten. Er hing een klokje en eenieder kon zich daar melden met een klacht of bede. Als Karel ter plekke was, kwam hij zelf.

Zo klonk op een dag dat klokje, maar er was niemand te zien. De volgende middag idem dito. De keizer vroeg een van zijn schildknapen zich in de struiken te verbergen. Die zag dat een slang zich uit de bodem naar boven wurmde en met zijn kop het klokje luidde. Karel kwam de volgende dag en zei dat hij naar iedereen luisterde, dier of mens. De slang boog zijn kopje voor de keizer, maar trok zich toen terug in zijn hol. De ingang daarvan leek door een ongewoon grote schildpad versperd te worden. Karel liet dat dier meteen doden, want dat leek het verzoek te zijn, en was de hele geschiedenis al vergeten toen enkele dagen later de slang in zijn eetzaal verscheen, die tot ieders verbazing drie keer zijn kopje boog, een edelsteen in een bokaal liet vallen en weer verdween.

Karel liet de diamant in een gouden ring vatten, die hij aan zijn geliefde echtgenote Fastrada schonk. De ring bleek de eigenschap te hebben dat de machtige keizer sterker dan ooit aan zijn vrouw gehecht raakte. Zijn genegenheid leek op een bijna zondige manier op te vlammen. Maar Fastrada werd

ziek en overleed. Karel was ontroostbaar. Hij wilde het lichaam niet verlaten, noch begraven.

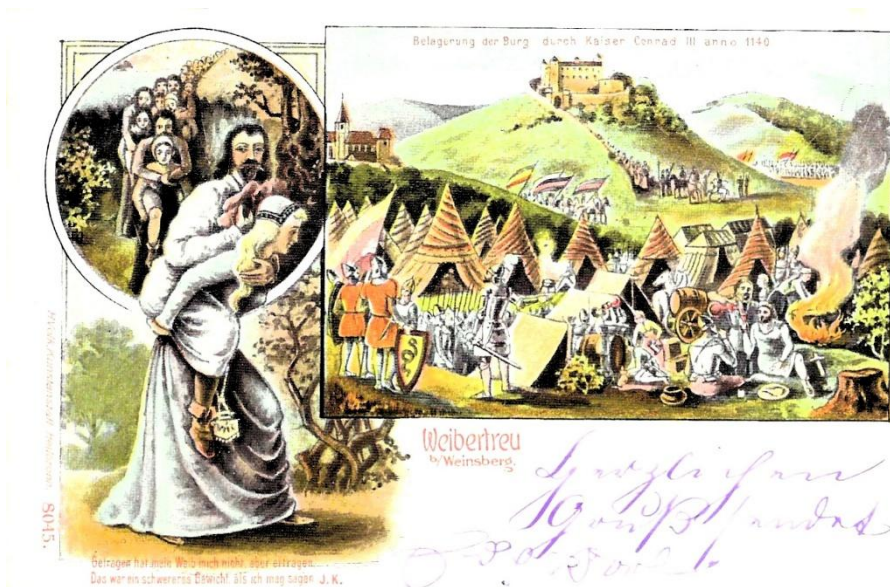
Dit vernam Turpijn, de aartsbisschop van Reims. Hij bad God om raad en vernam in een droom dat de schitterende diamant in Fastrada's ring, die door de slang was gebracht, de keizer aan zijn echtgenote ketende. De volgende dag bezocht de bisschop Karel, die bedroefd naast het doodsbed van zijn echtgenote geknield zat. De bisschop wist onopgemerkt de ring van haar vinger te schuiven. Terstond werd Karel weer geheel zichzelf en vroeg Turpijn zijn vrouw ter aarde te bestellen, hetgeen in Mainz gebeurde. De ban van de ring was gebroken. Maar sindsdien was Karel bijzonder gehecht aan bisschop Turpijn, die niet meer van zijn zijde mocht wijken. Het werd zijn vriend en zijn beste adviseur, en hij wendde zijn invloed ten goede aan. Op een dag wierp hij echter de ring in het water om er vanaf te zijn. Sindsdien werd die plek onweerstaanbaar voor Karel en hij liet er een paleis bouwen. Daar ontstond de bloeiende stad Aken.

Besluit

De bovenstaande bloemlezing omvat alléén sagen die zich rond de oevers van de Rijn afspelen in het Duitse taalgebied. Behalve de plaats is ook de tijd van handeling vrij duidelijk. Karel de Grote, keizer Barbarossa, keizer Koenraad en anderen worden genoemd, evenals de boetetocht van keizer Hendrik IV naar de

paus in Canossa in het jaar 1077. Ik denk dat er in het Rijngebied nog veel meer sagen zijn opgetekend, en als we naar het voormalige Roomse rijk als geheel kijken moeten er honderden zijn geweest.

Het spreekt vanzelf dat ook Nederland sagen kent. Diverse bundels van in eenvoudige taal vertelde voorbeelden verschenen al in de jaren '20 en '30 van de hand van Cor Bruijn (1883-1978). In een selectie uit 1989 zijn er twintig verzameld. Hieronder bevinden zich een paar bekende, zoals *Het vrouwtje van Stavoren*, *De vliegende Hollander* en *De Zwanenridder*. Plus het Middelnederlandse gedicht *Het waren twee conincskinderen* in de originele dichtvorm (naar Kalff, 1852; zie ook Gerrit Komrij, deel 1, p. 484).

Zo maar een andere Duitse sage, de burcht *Weibertreu* (1905).

Een sage waarvan verschillende varianten bestaan, ook niet-Duitse, is bijvoorbeeld die van de Zwanenridder, die door Ruland in Kleef wordt geplaatst. Er is hiervan ook een Nederlands volksboek, waarvan oude drukken vanaf ongeveer het jaar 1590 bewaard zijn gebleven: *Historie vanden ridder metter Swane die te Nimwegen in Gelderlant tschepe quam*. Die ridder wordt ook wel Helias genaamd, of Lohengrin. Die zwaan is overigens een sage apart, 'een tot zwaan gemaakte'.

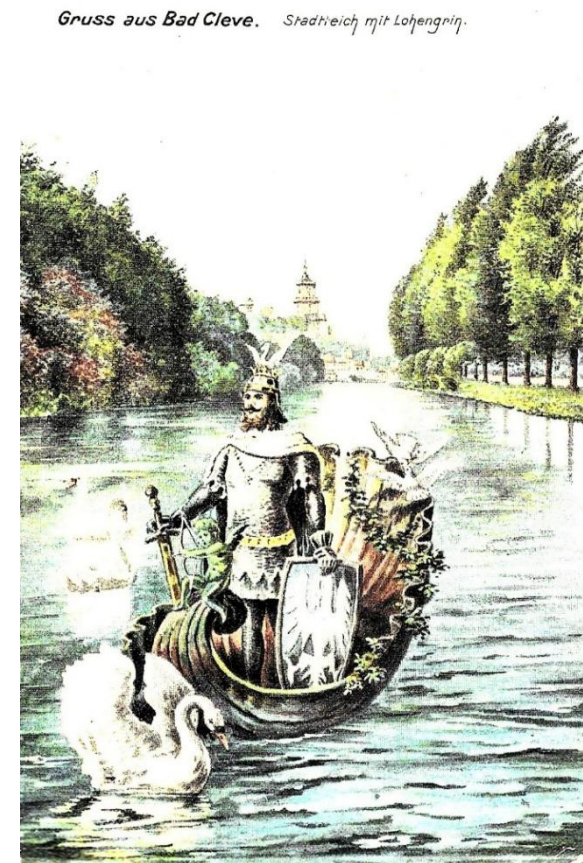

1989, *Het vrouwtje van Stavoren* (dia Ger Dekkers).

De relatie van sagen onderling en van sagen met mythen, sprookjes en heiligenlevens, en hun plaats in oude drukken van volksboeken, zijn onderwerpen waarover iemand in zijn of haar hele leven nooit uitgestudeerd raakt. Grenzen zijn in deze wetenschap niet scherp en niet belangrijk. Het aanduiden ervan is geen doel op zich, maar een hulpmiddel om enige ordening te brengen in ons collectief geheugen. De verhalen die onze voorouders spannend, mooi, stichtelijk, educatief of vermakelijk hebben gevonden, of dat alles tegelijk, getuigen indirect ook van normen en waarden die hebben gegolden. Let bijvoorbeeld op het prima imago van de 'goede' koningen en keizers.

Het zijn brokjes DNA van onze bewuste en onbewuste identiteit, verstopt in maatschappelijke verhoudingen die nu niet meer bestaan. Zelf vind ik bestudering ervan een vorm van *Bildung*, maar hoe dan ook: ik beleef er al decennia veel genoeg aan. Het is een belangstelling die desgewenst ook vruchtbaar te combineren is met het verzamelen van topografische prentbriefkaarten. Als dit opstel iemand daartoe inspireert, zou ook dat me genoeg doen.

Peter Cuijpers, 11 februari 2026

Bad Cleve, *Stadteich mit Lohengrin*. Kaart uit 1908.